

Хальмг келнэ зэрм гол төрмүдин тускар

Күүндэриг цаарандь кеджэһэнди

А. Талдан келнэс авх үгин тускар

Ямаран келн болвчн гүүрдж бөх цагтан гурвн хаалгьгар бовдж брджн болдг мөн. Тер мет мана хальмг келн бөх збвта. Тернь ямаран гурвн хаалгьгь гихлэ: 1. Эгл хальмг келн саянар медх; 2. Фольклорин келн саянар тууджалж медлгн; 3. Талдан келнэс (нег үлү орс келнэс) икэр орулдаг авч, тер авсн үгмүдэн үкс гндж хальмгшрулхмн.

Базасн сурхар—барагъан уу—гилг үлгүр хальмг күүнл байдг мөн. Тер үлгүрн ухгннь мана келнэ тускар харгьбулж болхмн. Эврэ келн саянар медл уга байдг "уга-т" гигьд хайкрад баанэ гилг ик гундл.

Мана хальмг келн мал элдж йовсн күүнл келн. Эн тустан мана келн ик байн келн. Хальмг күүнлэ айлэр мөр буулдг, мактд баг келнэ-айтн дэжвр. Тер мет бөгднн йордлин келн ямаран билэ? Мана "Джаньгьрин" келн ямаран? Туулин келн, үлгүрн келн ямаран? Эн тооган саянар медж авч уга, мана келн угата, байджулин, брджүлин гилдэд хайкрадд байнэвдн.

"Джаньгьрин" кел эс меден күүнлүгүрн күүнл нертэ болж чадш уга. Тер мет туулин кел саянар медх деер бдгэ эгл келнэс медх кергтэ.

Талдан келнэс орулдаг авч, келн байджулхмн гихлэ, мана орсин келн ямаран кевэр брджснэ тускар баях ик байн зам улан хаалгь баянэ. Тер хаалгьс үлгүр авч, келн брджүлх збвтавдн.

Орс келн, гентн, нег бдр им байн, күчтэ, алдр келн болд зогсад баасн юмн биш. Им келн болтан, кесг зун джилдэн бсдж, хуврдж брджсн болдмн.

19-ч зун джилнн 20-ч джилэр А. С. Пушкин орс келн угата гндж гунддж келдж баясн болвчн, 20-ч зун джилнн 30-ч джилэр орс күчтэ келн гндж бахтдж келсн болдг.

19-ч зун джилнн 20-ч джилэр орс келн байджх хаалгьдан орджасн деер, алдргисн Пушкин А. С. гэрч, орс келн салу-салу бички урсгьл мет байснг нийлүлдэ, ик гндг гол мет келд дүрүлдэлж гүүрдж гүдэсн болдг. Түүнэс авч, бдгэ бдр күртэ орс келн делрад йовад йовна.

Одгэ цагин орс келнэ талдан келнэс орсн үгмүд збвэр ик болдг тоолдгд.

Хальмг келнд бас кесг үгмүд талдан келнэс ордж шиньрсин. Болв талдан келнэс авч үгэр дамддж орсн үгмүд багь: шам, шамбай, кафтан, такт, бадья, бишмет, яшкуль, бешкуль, нань чигн үгмүд.

Збвэр олн үг мана келнд түвдэс орсн болдг. Түвдин үгмүд мана келнд орлгьнд маш ик үүлдвр Зая-Пандит күчдэс болдг. Тимн үгмүд орлд учрнь—хальмг ламин шаджид багтч цагт икэр орсн мөн. Үлгүрн: донир, гебку, шанзод-ба, зам, гувзуд, гонир, цордж (дордж), мандж, гецул, гебш, мани, ман, лундунь, убадис (адс), гүнзүг-цаб, убш (упаса-нэ), вачир, эрдн.

Болв, түвд үг мана келн брдгджа ик донь болж гарсн уга. Эс донь болдг учрнь: 1. Газрин ууджм, 2. культурн-экономическ болн хулиан йосар загьтгьндж э йовлцдгн.

Түвд келнэс мана келнд ордж мана үг болсн: мандж, гелнь, убш, адс, сарнь, мигср, үлмдж, пурва, баснь, бемб, нари, эрдн, сандж. Эн имн үгмүд нургалд хальмг нерн болдг гарч одв. Наадкснь тас маргтлв.

Зарм үсмүдиг сергэдж босхдг, өмнк үндсэринь байдлгьх кергтэ. Үлгүрн: торгыг—циркуль, ял—пеня, штраф, ка—альютант, кодрг—плащ, сарвч—очки, анар—гранатовое яблоко, хагг—адрес, дектр—книга, дебтр—тетрадь, боли—том, экземпляр.

Тоогын тускар збвэр олн термин байдг: тертоогын терминг бас сергэх кергтэ: түмн—10.000, бум—100.000, сая—1000000, джева—10.000.000, дуньшур—100.000.000, миллиар—1000.000.000.

Мана бичачирн хуучн үгмүд эрки уга саянар медх збвта. Саянар медчкэд, кергтэ цагт чинрарнь авад, олзладювхла, улм сан болз збвта.

Мана бичачирин авсн үгмүд мана келнд ордж, негцүн джилэс төрскн үгмүд болдг одх. Ода цагин мана бичачир адгьад, келнэ тускар оньчта сан бсх-брдгж юм келж баяхмн уга.

Одгэ цагин мана келнд орулдаг авч, хальмгшрулхн тускар бас збвэр ик зүткэн гарч баянэ.

Эн зүткэлгьг ийлгьхнн төлд хальмг келнэ онц ийлгьврннь саянар медхмн. Мана келнд айнгьлгьн уга. Эн айнгьлгьн—гол ийлгьвр. Тер төлд мана келнд айнгьлгь чилгч уга. Тимн болхла, орс келнэс авч баях үгмүдиг ним кевэр авхмн:

1. Айнгьлч чилгч уга үгмүдиг тер кевтнь авхмн: депутат, указ, совхоз, колхоз, комсомол, коммунизм, социализм.

2. Эм айнгь, дундин болн залу айнгьн үгмүдиг авсн цагтан, айнгьлгч чилгчннь хаяд авхмн: Советск Аарм, Коммунистическ парт, критери, кафедр, структур.

3. Чинр үзүлгч нерн цайлгьгч член болдг, суффикс угагьгар хальмгшрулхла, төргч киискврт авч болхмн: коммуна парт, красна хуад.

4. То үзүлгч нериг орчулхмн: Дочдгч ббч, арвн доладгч джил.

5. Кемрджанджбблн темдгэр чилсн үгмүдиг авсн цагтан тер кевтнь авхмн: роль, роаль.

6. Ода хальмг келнд имн чинр үзүлгч суффиксмүд эрк биш кергтэ болдг йовна: чекс—ическ—волческ, (ведческ), и, ист—ск, истечск (истск), и, нист—енск), ени, они, она, лын, овск (евск), алын, изм. Үлгүрн: Коммунистическ парт, педагогическ институт, языковедческ конференц. Искуствоведческ керг, марксист, Советск Союз, Верховн Советин депутат, сонинск, ялтинск, яшалтинск, башантинск, керченск, обществени, хозяйственн, революционн, фракционн, профсоюзональн, вузовск, жактовск, кремлевск,

театральн, центральн, документальн, парадоксальн.

Б. Редуцированн эгшгин тускар

Редуцированн эгшгиг босгьхмн гисн улс олн баанэ. Ямаран кевэр босгьхмн гисн төр—гол төр. Мана орфографий цугтан бичг медг болхмн гндж ноолддж йовсн цагт тогтдж гарч ирлэ. Тер цагтан фонетическ принципиг орфографин гол кедж авсн учрар хаджгьр гарч ирв.

Ямаран кевэр соньснач, тер кевэри бич"—гидг лозунг зокал болдг гарла. Тер учр деерэс авч, нормальн эгшг үзиг редуцированн эгшг гндж нерэдлэ, түүгэн бичгт темдгэлдгн уурч одв. Нормальн эгшг редуцированн болдг олдгьн амр юмн.

Орфографин тускар баях сургуль ним: орфографин келү дунгьт сан болвчн, келнэ алык нег ийлгьврннь дахлж чалш уга юмн. Нег а кесг зүсэр келддж соньсгдлг мөн.

Талдан келд: үзг а хойран хоорнд икч ийлгьл баянэ. Нег үгд нег а олн зүсэр соньсгдлг. Үлгүрн: водовоз гндг орс үгд о гндг үзг гурвн зүсэр келдгн. Негдгч нийлвртан редуцированн болдг гарчана, хойрдгч нийлвртан а соньсгдла, зүг гурвдгч нийлвртан о гндг а темдгдлж баянэ.

Бичсн улс—көдлмш, көгьлдрнрннь—гидг үгмүд авч, тер хойр үгэр үлгүр авч, бичгэн чихлхмн гндж келдж баянэ.

Эки авгтан морфологическ (историческ) принцип авсн болхла, эн үгмүд ингдг бичгдх билэ: көдлб—загчч янзта глагол деернь "мш" гндг суффикс—көдлбмш.

Көгөл—модн—(терновник) деернь джирклнэ—көгөлджиргина.

"Көдлмш"—гндг үг гурвн нийлвртэ. Эн үгд л гндг үзг нийлвр тогтадж баянэ, тер төлдэн редуцированн эгшгиг йоста газртнь тоггах збвта. Гурвдгч нийлврнь "м" хббн босххмн.

Зарм статьяс бичсн улс редуцированн эгшгиг бичгт темдгхнн төлдэ универсальн үзгүд олдж авхмн гндж—ь, э, ь—нимн үзгүд авхмн гисн эн төриг "зуурм алын могьа" мет юм келж баянэ. Нам газгагьс халавчн икч гндг эв уга, кев уга юмн болдг медгнэ: халайтн, юм болдг баяхннь: көдльмьшчньртнь.

Редуцированн эгшг үзгүдиг босххмн гисн хббн, хальмг келнэ зокалин бийэснь иштгьгэр босххмн.

Мана келнд сингаронизм гндг орфографин гол зокал баянэ. Эн зокал эн төриг таялхн нбкд болх збвта. Үлгүрн: үгин унгьн редуцированн эгшгиг түрүн (1-ч) нийлврэр давтдж буулгьдг тогтахмн.

Үлгүрн: көдлбмш, көгөл, махан, мбрбн, үкүр, үзүг, чоно, модон, бембе, басань, го-сон, брөн. Болв, у, а, о—семргдгд чигн баяхмн: үлгүрн: күрне, ббкүне, үкер.

Орфографин төриг күцадг кевэр седсн хббн, цуг суффиксмүдиг бас халадж, редуциро-

ванн эгшг хамгиг босхх газртнь халадж босххмн.

Манагар болхла, ним суффиксэр босхдг болх:

1. "ч" гндг суффиксиг "чи гндж—хббчн, адучи.

2. "нр"—гндг суффиксиг "нар—нер"—гндж, ахиар, авгьнар, дүүнер.

3. "тн" гндг суффиксиг "тан—тен",—гндж дживрген.

4. "гчн" гндг суффиксиг "гчнч"—гндж,—алгчнн, улагчнн.

5. "вр" гндг суффиксиг "вар—вер"—үүлдвер, суньгьвар, тогтавар.

6. "л" гндг суффиксиг "дал—дел"—йовдал, байдл.

7. "лгьн" гндг суффиксиг "лгьн—лгьен"—белдгьен, гарлгьан.

8. "лт" гндг суффиксиг "лте"—немлте, эрглте.

9. "мдж" гндг суффиксиг "мджи"—иткмджи.

10. "дгч" гндг суффиксиг "дгчн—дагчн"—негдгчн, хойрдгаччн.

11. "ду—дү, ту—тү" бггч киискврин чилгчн авхмн.

Мана келнэ фонетическ принцип ямаран кевэр хаджилгьсиг, орс келнэ дунгьгүлхлэ, саянар медгднэ.

Хальмг кун болвас му бишэр орс кел меднэ. Тер учр деерэс орс келнэс үлгүр авч кергтэ.

Орс келнэ амн үг бичлгн хойран хоорнд икч гндг ийлгьлгьн баянэ. Келхлэри—конешино, чево, што, бичхлэри конешно, чего, что гндж келнэ. Ода цагин орс келнэ орфографд келлгн бичлгн хойран хоорнд ним ик ззагта үгмүд мел дала. Тер бийн орс келнэ орфографий хамгн сан орфографий гндж тоолднэ. Орфографинд тингхмн гигьд күүнлэ, зокасн джисан болдг олсн юмн дала.

Ода дееран бидн принципн тускар күүнлэ, фонетическ принципн хаджгьр принцип гндж күүндж, историческ, морфологическ принципэр гол келж авхмн гихлэ, цуг келнэ төр, тер тогт редуцированн эгшгин ддр күцх збвта.

В. Алафавитин тускар

Мана алафавитин тускар бас кесг күүнлэ дөр дала.

Мана алафавит дөрвн йотированн үзгүд баянэ: е, е, ю, я. Е—гндг үзиг орс келнэс орулдаг авсн үгмүдиг бичхнн төлд баях үзг болддж байдлгтэ. Тимн болв, уунэ тускар күүнлэд керг уга.

Е—гндг үзиг э гндг үзигн орчд авсн баянэ: тер, дел, бел, керг, кеер, деер, т. ц.

Эн мет ю, я хойргь авхларн, үгин экидг удан болвчн темдгдлж баянэ: яман, яярм, юн, ююна.

Эн ингдг авснэ икч эндү гарч баянэ. Эн е, ю, я гурвн үзигн саянар негн деернь гаргьлж күүндж кергтэ. Школин багшнр эн тускар хаджгьр болдг баяхннь медх збвта.

Эн гурвн үзигн үүлдгннь эс меднэ учр. Орс келнэ эн үзгүд нийлдж йовх хадвр үзгэн джбөрүрдлг мөн. Үлгүрн, дело, пять, нюх.

Эн гурвн үгд д, п, н—гндг гурвн үзгүд джбөрүрдлг келднэ. Тер төлдэн ю, я хойргь үгин нүүрт авсн сан болджана.

болв удан эгшгиг эн бийэрнь давхрдлж бичсн хаджгьр гарчана: ююна, яярм, теерм, кеер, деер.

Орс келнэ болхла, нигэд бичгдсн цагтан, эн үзгүд салу, салу умшгдг: синя-я лента, сине-е море, синю-ю ленту.

Манахс ингдг авхларн, эн үзгүдиг нег амар, бұкльнэ келүлхэр седж авсн. Кемрджн мана күүнд орс кел эс дасг болхла, тер збвтачн болад баяхмн билэ. Ода орс келиг бидн адг ялхтан эврэ келнлэ айлдаск кергтэ болсн цагт эникл хаджгьр новлд. Нег келнь чикэр сургад баяхлэ, негнь дяхн, зогсн уга хаджилгьд баях збвта болджана.

Яярм гисн үгиг яярм гндж, нег үлү яаарм гндж бичх збвта. Тер мет ююна гисн үгүр ююна гндж, улм чикэр бичхэр седхлэ йууна гндж бичхмн.

Кеер, деер—гндг үгмүдиг кээр, дээр гндж бичхмн. Тер цагт нег амар келдж болхмн.

Е—гндг үзигн олзлгьнд хаджгьр ташр деернь, үлгүрн: дел—гндг байдлг хальмг үгчн баянэ, орс үгчн баянэ. Болвэн хойр үг келсн цагт икч гндг онцстанар умшгднэ. Хальмг дел гндг үгд д хатугьр келдлж умшнавчн—дел гндж, орс үгд—многo дел—д джбөлнэр келднэ—дэл гндж умшнавлн.

Тер метэр цуг ним үгмүд умшгдх збвта.

1. Минигьр болхла, эн е, ю, я—гндг үзгүдиг орс келнэс орсн үгмүдиг авсн цагтан бичхмн.

2. Ю, я—гндг хойр үзиг эрки уга авч болад баяхлэ, улран ним а темдгьсн цагтан миглдж бичхмн—юуна, яярм.

3. Э—гндг хальмг үгд альднь болвчн бичхмн: эн, тэр, дэл, дээр, дэр, т. ц.

Тингхлэ, я гндг хадвр үзгн тускар бас нег күүндвр кехмн. Мана келнд й онц фонем билэ. Шнэ үзг авхларн, эн фонемг эгшг үзгнн элемент келж оркв. Тер юньг үгн гндж гихлэ, орсин алафавитин я, ю, е—йотированн үзгүд гндж нерэдмн: я-йа, ю-йу, е-йе.

Одгэ цагин хальмг келнд "г—гь" гндг хойр салу-салу хадвр баянэ. Тер бийн гь гндг үзгн олзлгьннь хасад хайдж орксн баянэ: эн үзиг үгн экид бичдг болш уга гндж зокал гаргьв.

Юн деерэс, ямаран учр деерэс авч эн үзг хастдгд баяхннь төрүн манд меддгд баяхн уга. Эн хойр салу-салу фонемннь ним үлгүрн медүлдж болхмн: багь көвүн, багь хулсн, авг, авгь, цаган арал, цаган мдрн; Мандж гар уга, мандж, гар угьв.

Эн гь гндг үзиг экид эс бичдг учрар. Литератури келн икч гндг хаджгьрар келдг баянэ: гаха, газр, гал, галу, гол, госн.

Би багш төлдэн боли хальмг келиг му бишэр медсн санатадан, селвган бгч баянэ. Эн учрар икч гндг литератури бишэр келдг баянэ, тергд үкс гндж хаджгьран чихлхмн.